

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-45-56>

ХҒТАР 16.21.27
Ғылыми мақала

М.К. Ахметова¹, **Ә.А. Данияр^{2*}**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^{2*}Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹akhmetova_mk@enu.kz, ²aliya_daniyarova@mail.ru*)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «АДЫРАСПАН» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ АССОЦИАТИВТІК ӨРІСІ

Аңдатпа. «Адыраспан» сөзі – қазақ халқының салт-дәстүрінде, наным-сенімінде ерекше орын алған лексема. Ол тек өсімдік мәнінде емес, символдық, ритуалдық және емдік мәнге ие. Зерттеу мақсаты – қазіргі қазақ жастарының тілдік санасында «адыраспан» концептісінің қандай ассоциациялармен байланысты екенін анықтап, олардың семантикалық, мәдени және когнитивтік мәнін сипаттау. Зерттеу нысаны – 17-25 жас аралығындағы қазақ жастарының «адыраспан» сөзіне берген реакциялары (634 жауап). Қазақ жастарының бұл сөзге қатысты ойы, елесі, ассоциациялары салыстырылып, олардың тілдік санасы мен этнотанымындағы ерекшеліктер сараланады. Аталған шөпке қатысты елестету, бағалау мен қолдану ерекшеліктері арқылы жастардың дүниетанымы, салт-санасы мен тілдік санасындағы реакция сөздер анықталады. Мақаланың өзектілігі қазақ халқының тұрмыс-салтында, наным-сенімдерінде кең орын алған адыраспан шөбінің қазіргі жастардың тілдік санасындағы көрінісін айқындаудан танылады. Этномәдени кодтар, магиялық-медицина концептілері және тілдік ассоциациялар арқылы «адыраспан» ұғымының танымдық деңгейі зерделенеді. Этнолингвистика мен этнопсихоллингвистикада белгілі бір ұлттың дүниені тану ерекшелігі, тілдік бейнелеу құралдары мен мәдени когнитивтік моделі арқылы анықталады. Зерттеу нәтижелері қазақ этнолингвистикасы мен психоллингвистикасында дәстүрлі лексемалардың заманауи қабылдану ерекшелігін, олардың мәдени кодтағы орнын анықтауға негіз болады.

Түйін сөздер: концепт, тілдік сана, ассоциация, этномәдени код, наным-сенім, стимул-сөз.

Түсті: 29.09.2025; Жөнделді: 18.05.2026; Мақұлданды: 20.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тіл мен ұлт ажырамас, біртұтас тұлға ретінде танылады, себебі тіл тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейліктің негізгі құрамдас бөлігі ретінде де қызмет етеді. Бұл ұлттық бірегейлік табиғатынан сақталған және тіл арқылы берілетін мәдениет арқылы қалыптасады (Akhmetova et.al., 2025).

Әрбір ұлттың дүниетанымы, болмысты қабылдауы, табиғат пен заттарға қатынасы сол ұлттың тілдік санасында бейнеленеді. Қазіргі жастардың санасында дәстүрлі элементтердің тілдік бейнесі көп жағдайда бұрынғы және қазіргі шындық мұраларының бірегей үйлесімін көрсететін жаңа реңктерге ие. Осындай ерекше мәнге ие ұғымдардың бірі – «адыраспан». Қазақ халқының тұрмысында, танымында, наным-сенімінде бұл өсімдіктің алар орны ерекше.

«Емдік шөптер білгенге – ем, білмегенге – у. Қазақтар ерте заманнан-ақ дәрілік өсімдіктерді ажырата білген. Оларды қай мезгілде жинап, қалай қолдану керек екендігіне аса көп мән берген» (Шадкам және Токенова, 2019). Адыраспанның дәстүрлі медицинадағы маңызы мен қолданысы жайында ғалымдар зерттеулерінен мынадай деректер келтіруге болады:

1. «Адыраспан Жерорта теңізінен Орталық және Оңтүстік-батыс Азияға дейінгі жергілікті өсімдік ретінде танылған, ол – дәстүрлі дәрілік мақсатта қолданылуымен танымал және әртүрлі фармакологиялық әсерлері бар, соның ішінде бактерияға қарсы және ісікке қарсы қасиеттері бар өсімдіктердің бірі» (Tiwari et al., 2023).

2. «Халықтық медицинада хош иісті заттың үстіңгі бөлігінен жасалған қайнатпа безгекті, сіңір тартылуды, ұйқысыздықты, суық тиюді және басқа ауруларды емдеуде қолданылады» (Akramova, 2024).

3. Адыраспан – ауруларды емдеуге қолданылатын, емдік қасиеті күшті, көпжылдық шөптесін өсімдік. Түйе табандар тұқымдасына жататын көбінесе шөл, шөлейт, сортаң жерлерде өсетін ақ, сары түсті көпжылдық өсімдік (Қазақ сөздігі, 2013).

Зерттеу әдістері

Зерттеу сапалық және сандық әдістерді ұштастыра отырып жүргізілді. Яғни еркін ассоциациялық тәжірибе, жиілік талдау, семантикалық жіктеу, этнолингвистикалық және ассоциативтік талдау әдістері қолданылды.

Сандық талдау барысында деректер статистикалық өңдеуден өткізілді. Сапалық талдау аясында сауалнамаға жауап берушілердің тілдік бірліктері семантикалық топтарға жіктеліп, этнолингвистикалық және ассоциативтік талдау әдістері пайдаланылды.

17-25 аралығындағы қазақ жастарынан ұлттық дүниетанымға, менталитетке және дәстүрге, тұрмыс-тіршілікке қатысты 100 сөз бойынша ассоциациялық тәжірибе жүргізілді. Сауалнама бойынша біздің тақырыпқа қатысты «адыраспан» сөзіне берілген жауап нәтижелері негізгі материал ретінде алынды. Сауалнама сұрақтары Google Work-space платформасына енгізіліп, электронды сілтеме арқылы онлайн форматта жауап берушілерге таратылды. Барлығы 634 жауап беруші қатысты. Сауалнама деректерін өңдеу барысында Microsoft Copilot бағдарламасы қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ халқының мәдениеті мен тілі біртұтас рухани әлемнің айнасы іспетті. Бұл жүйеде табиғатпен, тіршілікпен тығыз байланысты ұғымдар ерекше орын алады. Солардың бірі – өсімдік микротобы. Қазақстан аумағындағы өсімдіктерді зерттеу жұмыстары XIX ғасырдан бастау алған. Қазақстандағы өсімдіктерді алғаш зерттеген

Б.А. Федченко, И.В. Ларин, Н.И. Анненков, Н.И. Рубцов, Н.В. Павловтың және т.б. орыс ботаниктерін атап өтуге болады. Ал В.В. Радлов, Ә. Диваев сынды ғалымдар түркі тілдес халықтардағы фитонимдерге қатысты ырым-тыйымдарға тоқталса, академик Ә. Қайдар, проф. Е.Жанпейісов, А. Нұрмұхамедов, Ш. Сарыбаев, Б.Қалиев, Т. Жанұзақов сынды классик ғалымдар тарапынан этнолингвистикалық сипатта қарастырылды. Ал кейінгі кезеңде олардың ізін жалғастырушылар қатарында Ұ. Әділбаева, Ш. Сейітова, З. Садырбаева, Т. Мұсақұлов, Б. Сүйерқұл, А. Кегенбекова, Р. Шойбеков, Н. Әшімбаева, Э.Өтебаева сияқты зерттеушілерді атап өтуге болады.

Нәтижелер мен талқылау

Адыраспан шөбі – қазақ және жалпы түркі халықтарының күнделікті өмірінде елеулі маңызға ие өсімдік. Қазақтар бұл өсімдікті адыраспан, өзбектер ысырық, ал түріктер үзерлик оты (üzerlik otu) деп атайды. Адыраспан Иран, Үндістан сынды Шығыс елдерінде де аса киелі өсімдік ретінде танылған. Бұл елдерде адыраспан әртүрлі мақсатта қолданылып, ол жайында көптеген аңыздар мен наным-сенімдер қалыптасқан. Ежелгі Иран мәдениетінде және тілінде осы өсімдік «еспанд», «спанд» деп аталған және діни дұғаларда, ритуалдарда қолданылған. Парсы түсіндірме сөздігінде адыраспан туралы: «тіл-көзден аластау үшін отқа салып қолданылатын хош иісті қара дәндері бар шөп», – деген түсініктеме береді (Anvari, 2002).

Әдет-ғұрып – халықтың өмір сүру салтына сай негізделген әрекет болса, наным-сенім – халықтың ойлау жүйесін, санасын құрайды деп есептейміз. Осы ретте «адыраспанды» біздің халық наным-сенім ретінде ме, әдет-ғұрып ретінде қолдана ма деген сұрақ туындайды. Оны төменде түсіндіріп өтейік.

Адыраспан – ежелден қазақ халқының салт-дәстүрінде, ырым-сенімдерінде қолданылған шөп. Ол:

- жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын өсімдік ретінде қарастырылады;
- «түтету» салты арқылы тазартушы символ;
- иісінің ерекше болуы себепті қорғаныштық қызметке ие;
- бақсы-балгерлік, емшілік салаларда маңызды рөл атқарған.

Демек, адыраспанның халықтың тұрмыстық өміріндегі қолданысына байланысты белгілі бір қызметтері болған.

1-сурет. «Адыраспан ілу» немесе «Адыраспан байлау» дәстүрі

Жалпы түркі халықтарында «адыраспанды ілу» немесе «адыраспанды байлау» дәстүрі бұрыннан таралған ырым-сенімге жатады. Яғни сол үйді (үй тұрғындарын)

жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын өсімдік ретінде қарастырылып, көп жағдайда жер үйлерде ілініп/байланып тұрады (1-сурет).

Адыраспанмен аластау – әдет-ғұрып (іс-әрекет түрінде жасалады). Адыраспан ілу – ғұрыптық әрекет (жамандықтан сақтайды деген сенім негізінде). Адыраспанмен емдеу – халық медицинасында қолданылатын әдет-ғұрып (тәжірибелік әрекет), бірақ оның негізінде емдік күшіне сенім жатыр. Яғни бұл жерде әдет-ғұрып пен наным-сенім өзара тығыз байланысты. Әдет-ғұрып – әрекет деңгейінде, ал наным-сенім – сол әрекеттің мән-мағынасын айқындайтын дүниетанымдық негіз. Төмендегі суреттен әдет-ғұрып пен наным-сенім ретінде адыраспанмен аластаудың үлгісін көре аламыз (2-сурет):

2-сурет. Адыраспанмен аластау-тазарту ғұрпы

Р.Г.Ахметьянов «алас» сөзін Орта Азия, Сібір, Казань татарларының тілінде «көктемде от жағып, үстінен секіру, яғни аластау, барлық жаманшылықтан тазару» деген мағынада қолданылатынын көрсеткен және алас сөзін жалпы қыпшақтардың алаш ұранымен байланыстырады. Сондай-ақ оның пікірінше, алас сөзі парсы тіліндегі ал – «от, жалын» сөзінен шыққан, ол отқа табынумен байланысты шыққан «от» деген түсінікті білдірген. Ал аластау сөзінің екі мағынада қолданылатынын көрсеткен: 1) «ауруды отпен ұшықтап емдеу, ескі сенім бойынша қас күштерді қуудың ырымын жасау»; 2) «қылмысы бар адамды жазалау, масқаралау» (Ахметьянов, 1978).

Сонымен қатар жұртымызда бесікке салу дәстүрінде аластау әдет-ғұрыптары қолданылады. «Адыраспан түтету» және «бесік кертү» деп те атайды. Бұл сөз діни сенімдерге байланысты пайда болып, ол «барлық жаман нәрселерден баланы ұзақ тұту» дегенді білдіреді. Мәселен:

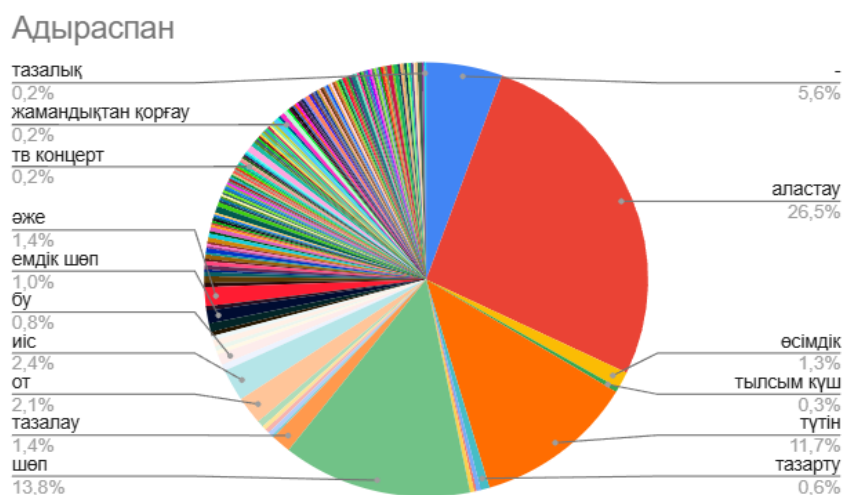
Алас, алас, бәледен алас,
Алас, алас, дертіңнен алас.

Тағы бір мысалы:

Алас, алас, аласы
Келді міне, баласы.
Көш, көш бәлесі

елді міне иесі (el.kz ақпараттық порталы, 2012).

Зерттеу жұмысымыздың жаңашылдығы адыраспан сөзіне қатысты қазіргі жастардың ой-пікірін, таным-түсінігін анықтап білуден көрінеді. «Адыраспан» сөзінің тілдік санадағы ассоциативтік құрылымын анықтау мақсатында жүргізілген ассоциативтік тәжірибе жұмысына 17 мен 25 жас аралығындағы 634 (317 ер адам, 317 әйел адам) адам қатысты. Бұл аталмыш зерттеуіміздің практикалық маңыздылығын жоғарылатады. Тәжірибе нәтижесінде «адыраспан» стимул-сөзіне 634 реакция-сөз алынды. Сауалнама нәтижесін келесі диаграммадан көруге болады (1-диаграмма).

1-диаграмма. «Адыраспан» сөзінің ассоциативтік құрылымы (634 жауап негізінде)

Ескерту: сауалнама деректері нәтижесінде құрастырылған

Бұл диаграмма адыраспан сөзіне қатысты 634 қазақ жастарының жауабы негізінде құрылған ассоциативтік өрісті көрсетеді. Бұл жерде 5,6 %-ды құрайтын «-» деген белгі бар. Бұл – «адыраспан» сөзінің мағынасын білмейтін немесе жауап бермегендердің көрсеткіші. Қалған көрсеткіштер төменде жүргізілетін талдауларда түсіндіріліп, талданып өтеді. Зерттеу жұмысына қатысты өрістерді сипаттауда негізгі тілдік ұғымдарға мыналарды жатқызамыз: ядро, жақын шеткері аймақ және алшақ шеткері аймақ.

Ядро дегеніміз – сауалнамаға жауап берушілердің басым көпшілігі келтірген реакциялар, яғни концептінің басты мағынасын бейнелейді (25%-дан жоғары). Ядроға енетін ассоциациялар төмендегі кестеде көрсетіледі (1-кесте):

1-кесте. «Адыраспан» сөзінің семантикалық өрісінің ядросы

Ассоциация	Көрсеткіші (%)	Сипаттамасы
аластату	26,5%	Бұл – ең жиі кездесетін жауап. Адыраспанның көз тимеу, жын-шайтаннан аластау мақсатында қолданылатыны жастар танымында да бар екенін көрсетеді.
шөп	13,8%	Өсімдіктің табиғи, тұрмыстық атауы ретінде.
түтін	11,7%	Адыраспан тұтатқаннан кейінгі түтін, бу, түтіндету арқылы тазарту, аластау мағынасында.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Ядро аясында адыраспан халық арасындағы мистикалық және табиғи шөп ретіндегі қасиетімен елестетіледі, яғни жастар түсінігінде көп пайыздық үлесті 1-кестеде көрсетілген сөздер құрайды.

Ең жиі кездескен реакциялар осындай сипатқа ие:

- «аластау» – рекуррентті негізгі ұғым болып саналады, мәдени-діни сана көрінісі.
- «түтін», «шөп», «иіс», «әже» реакциялары – тұрмыстық және эмоциялық таным элементтері.
- «жын», «көз тию», «жамандықтан қорғау», «тәңіршілдік», «шаманизм» дегендер – архетиптік, наным-сенімдік қабат.
- «емдік», «дәрі», «тазалау», «антивирус» реакциялары – прагматикалық-утилитарлық сана.

Зерттеу нәтижелеріміз бойынша жақын шеткері аймақты 6 сөз құрайды. Бұл аймаққа жиілігі 1-10% арасындағы стимул-сөздер жатады (жауап бермеген пайызды есептемегенде). Олардың да мәні маңызды, бірақ концептінің қосымша дәрежелі немесе жанама компоненттері болып есептеледі (2-кестеде көрсетіледі).

2-кесте. «Адыраспан» сөзіне қатысты ассоциативтік өрістің жақын шеткері аймағы

Ассоциация	Көрсеткіші (%)	Сипаттамасы
Иіс	2,4%	Адыраспанның ерекше иісі – жиі айтылатын түсінік.
От	2,1%	Алып тұтату, шоқтау, тазарту процесі.
Тазалау	1,4%	Рухани немесе символикалық тазарту.
Әже	1,4%	Халықтық дәстүр мен отбасылық бейнелер.
Емдік шөп	1,0%	Дәстүрлі медицинадағы қолданысы.
Өсімдік	1,3%	Биологиялық белгісі.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Жақын периферия аясында адыраспанның тұрмыстық, емдік және рухани қызметтері көрініс табады. Алшақ шеткері аймағында 1%-дан төмен көрсеткіштердегі сирек ассоциациялар көрініс тапқан. Оны жеке тәжірибелер, контекске байланысты реакциялар құрады.

3-кесте. «Адыраспан» сөзіне қатысты ассоциативтік өрістің алшақ шеткері аймағы

Ассоциация	Көрсеткіші (%)	Сипаттамасы
Тылсым күш	0,3%	Қазақ халқы танымында адыраспан – жын-шайтаннан қорғайтын тылсым күш иесі, киелі шөп. Жастардың аз бөлігі ғана мұны біледі, көбі ескі наным деп қабылдайды.
Тазарту	0,6%	Үйді аластап, ауаны тазартады деген сенім бар. Кейбір жастар адыраспанды «хош иіс шығаратын, ауаны сергітетін өсімдік» ретінде қабылдайды.
ТВ-концерт	0,2%	Жастардың кейбір бөлігі «адыраспан» сөзін телебағдарламаларда, концерт атауларында кездестіріп, сонымен байланыстырады.

Жамандықтан қорғау	0,2%	Көз тиюден, тіл-көзден, бәле-жаладан сақтайды деп ырымдалған. Жастардың санаулысы ғана «адыраспан ілу» дәстүрін біледі, көбісі бұл сенімнен алыстаған.
Бу, тазалық, т.б.	1%-дан төмен	Түтін дегенді «бумен» шатастырған болу керек. Емдік жағынан тазалықпен байланыстырған. Жастар үшін көп жағдайда «иісі жағымды, микробты өлтіреді» деген тұрмыстық түсінік қалыптасқан.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Бұл жауаптардан аңғаратынымыз: олардың жеке тәжірибе, қазіргі медиаконтекст немесе болжамды мәндерге негізделгендігі. Кей жауаптардан жастардың «адыраспан» сөзінің шын мағынасын білмей, тек дыбыстық жағынан ұқсастығы бар «Алдараспан» әзіл-сықақ театрына қатысты реакция сөздер қалдырғандары бар. Оны тв-концерт, театр деген жауаптардан байқадық.

Бір зерттеу жұмысында «әрбір тілге сөзге салынған эмоцияның көріністері тиесілі. Әр халықтың мәдени ерекшеліктерін адамның өзін қоршаған әлеммен және өз-өзімен байланысын бейнелейтін бөлшектер көрсетеді» деген ой қозғалады (Насізәде, 2012). Осы пікірді негізге ала отырып, жастар санасындағы «адыраспан» концептісінің тілдік бейнесін талдауға болады. Қазақ жастарының жауап реакцияларынан бұл концептінің мынадай тілдік бейнесі анықталды:

- Қорғау/сақтау: Адыраспан – негативтен қорғайтын рухани қалқан ретінде қабылданады.

- Иіс арқылы тану: Көптеген жауаптар оның иісіне байланысты сипаттама берген – бұл сезімдік қабылдаудың көрінісі.

- Отбасылық символика: Жастар адыраспанды көбіне әжелерімен байланыстырады, бұл ұрпақаралық таным жалғастығын көрсетеді.

- Сенім мен үрей: «Жын», «шайтан», «көз тию» сөздері арқылы жастардың бойында бұл өсімдікке қатысты бір жағынан сенім, бір жағынан қорқыныш бар екенін аңғарамыз.

«Тіл мен сананың философиялық, логикалық, психологиялық аспектілерінен бөлек, әуелгі этнологиялық, мифологиялық, теологиялық аспектілері де бар» (Жиренов және Кульманова, 2019). Яғни адамзат дүниетанымындағы «тілдік сана» мен «діни сананың» репрезентациясы. Сол себепті де сауалнама жауаптарынан осы аспектілерді де байқауға болады.

Ассоциативтік өрісте байқалған реакциялар қазақ халқының дүниетанымы, дүние бейнесі, тілдік санасы мен мәдени кодын ашады. Бұл орайда, ғаламның тілдік бейнесінің адам өмірімен байланыстылығын атап өтуге болады. Себебі ғаламның тілдік бейнесінің біртұтастығы жайында тілші О. Жұбаеваның мынадай пікірі бар: «Ғаламның тілдік бейнесі негізінен субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды» (Жұбаева, 2002). Демек, қазіргі жастардың тілдік санасы мен дүниетанымына ежелден қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа тарап келе жатқан белгілі бір дәстүр, салт, жоралғы немесе ұлттық категориялар жүйесі т.б. әсері мол. Оны төмендегі категориялар бойынша топтастыруға болады:

- Мәдени код: адыраспан – тек өсімдік емес, ұлттың рухани тәжірибесінің белгісі.
- Этностың байласымдық жады: атадан балаға беріліп келе жатқан таным жастардың да жадысында сақталған.

- Психолінгвистикалық жағы: реакциялар эмоционалды, образды, сенсорлық қабылдауға негізделген.

Сауалнамадан гендерлік айырмашылықтарды да аңғаруға болады:

Әйелдерде көп жағдайда «тазалық», «үй», «әже», «жылы иіс», «балалық» секілді отбасылық ұғымдар айқын көрініс тапқан;

Ерлерде «жын», «тәңіршілдік», «шаманизм», «жусан», «қылыш» сынды архетиптер мен діни-мистикалық таным ұғымдары басым.

«Көз – ашылған есік, сана есігі, ақыл-ой есігі. Басқа сезімдік мүшелер арқылы қабылдау зат туралы әуелгі, нақты, тікелей ұғымды емес «жабық» сезім мүшелері – құлақ, мұрын, тері, тіл – арқылы өтіп келген ұғымдарды бейнелейді және бұл ұғымдарды нақты заттың емес, жекелеген жанама белгілері – дауысы, иісі, дәмі т.б. туғызады» (Бекмағамбетов, 1999) деп осы пікірде айтылғандай, көз – сана айнасы, ал қосалқы сезім мүшелері (мұрын, құлақ, тіл, тері) арқылы ақпарат «жанама» түрде қабылданады. Яғни адам санасында құбылыстар тек көру арқылы ғана емес, иіс, дыбыс, дәм, сезіну арқылы да жаңғырады. Бұл санада ұғымның қалыптасуына мәдени-танымдық тәжірибе мен әлеуметтік орта әсер етеді. Сауалнама нәтижесінде көпшілігі «адыраспан» сөзіне «иіс», «түтін» сынды ассоциациялар берген. Бұл – мұрын арқылы қабылданатын жанама танымдық бейнелердің санада тұрақтағанын көрсетеді.

Көру арқылы – жастардың көбі адыраспанды «түтіні шығып тұрған шоқ», «есіктің маңдайшасына ілінген шөп» ретінде елестеткен. Бұл – көз арқылы санада бейнеленген негізгі образ. Есту арқылы – үлкендердің «адыраспанмен аласта», «адыраспан жын-шайтанды қуады», «жамандықтан қорғайды» деген сөздерін есту де жастардың санасында наным-сенімдік бейнесі ретінде орныққан. Демек, адыраспанның қолданысы жастардың тілдік санасында тек ғұрыптық мәнмен (аластау, ілу, емдік және тазарту қолданысы) ғана емес, сонымен бірге наным-сенімдік бейнемен де (жын-шайтаннан қорғау, бәле-жаладан сақтау) қалыптасқан. Жастардан алынған ассоциациялар да осыны дәлелдейді: көру (ілінген адыраспан бейнесі), иіс сезу (ащы түтін иісі), есту (үлкендердің ырым-тыйымы, наным-сенімі) арқылы ұрпақ санасында жаңғырып отырады.

Қорытынды

Халық тұрмысында кеңінен қолданылған емдік өсімдіктер атаулары – ұлттың өмір салты мен дүниетанымын, қиялы мен әдет-ғұрпын танытатын рухани қазына. Солардың бірі – ғасырлар бойы шипалы әрі киелі өсімдік ретінде танылған адыраспан. Қазақ халқы бұл өсімдіктің қасиетін жақсы біліп, күні бүгінге дейін ауылды жерлерде, әсіресе ересек әйелдер мен әжелеріміз оны түрлі мақсатта қолданады.

Зерттеу нәтижесі «адыраспанның» тек дәрілік, емдік қасиеті мен қызметінен бөлек, танымдық, халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі, дәстүріндегі орны, этномәдени сипаты, концептілік ерекшелігі және жастардың тілдік санасындағы көрінісін талдап көрсетуге мүмкіндік берді.

Адыраспан ұғымына қатысты зерттеу нәтижелері оның қазақ халқының әдет-ғұрыптық тәжірибесінде де, наным-сенімдік дүниетанымында да қатар орын алғанын айқындайды. Сауалнама деректері қазіргі жастардың тілдік санасында адыраспан концептісі көпқырлы бейнеде сақталғанын дәлелдейді: бір жағынан ол – тазарту, аластау, емдік өсімдік, екінші жағынан – жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын киелі символ.

Алайда жастар арасында адыраспанды пайдалану дәстүрі, оның емдік ерекшелігі мен нақты қолданыс аясы ұмытыла бастағаны аңғарылады. Бұл құбылысты қазіргі заманғы қалалану (кенттену) мен қалалық өмір салтының ықпалымен байланыстыруға болады. Бүгінде кейбір қалалық отбасылар адыраспанды көбіне үйдің сәндік элементі ретінде ғана іліп қойып, емдік немесе тұрмыстық мақсатта сирек қолданады. Десек те, «адыраспан» концептісі қазіргі қазақ жастары үшін әлі этнотанымдық мәнін жоғалтпаған. Себебі «адыраспан» концептісі қазақ жастарының дүниетанымында этнолингвистикалық код, діни-мистикалық сенім, ұлттық-отбасылық символ және тұрмыстық тәжірибеге сүйенген құндылық ретінде бейнеленеді. Ол – халық тәжірибесі мен ұрпақ жадының қиылысқан тұсы, әдет-ғұрып пен наным-сенімнің тоғысуынан туған ерекше мәдени феномен.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан 2024-2026 ж. қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында ғана жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ә.А. Данияр хат-хабарға жауапты автор, әдебиетпен жұмыс жасап, сауалнама нәтижелерін іріктеп, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, зерттеу мақаласын техникалық рәсімдеді. М.К. Ахметова мақаланың тақырыбын айқындап, әдіснамасын негіздеп, бағыт-бағдар берді.

Әдебиеттер тізімі

Ахметьянов, Р.Г. (1978). Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва: Наука.

Бекмағамбетов, Ш. (1999). Тілдік таным негіздері және тілдік символдар. Алматы: Ғылым.

Жиренов, С. А., & Кульманова, З.Б. (2019). Адамзат дүниетанымындағы «тілдік сана» мен «діни сананың» репрезентациясы. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 179(3), 67–73. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336>

Жұбаева, О.Қ. (2002). Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары (Кандидаттық диссертация, 171 б.). Алматы.

Қазақ сөздігі. (2013). Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі. Алматы: Дәуір.

Шадкам З., Токенова А.Т. (2019). Қазақ-түрік тілі мен мәдениетінде кейбір емдік өсімдіктердің қолдану аясы. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2(89), 148–156. <https://doi.org/10.26577/jos.v89i2.1391>

Akramova, G. (2024). Medicinal properties of “Péganum hármala” plant. BIO Web of Conferences, 93, 02018. EDP Sciences. <http://dx.doi.org/10.1051/bioconf/20249302018>

Akhmetova, M.K., Zhanzhigitov, S.Kh., Alpysbayeva, A.Y., Sarekenova, K.K., Bibekov, K. and Abitzhanova, Z. (2025). The Representation of Ethnocultural Names in the Linguistic Consciousness of Kazakh Youth. International Journal of Society, Culture & Language, 1–13. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2025.2056961.3990>

Anvari, H. (2002). *Farhang-e bozorg-e sokhan* (Vol. 1). Tehran: Sokhan.

El.kz ақпараттық порталы. (2012). https://el.kz/content-3660_2906/

Hacizade, N. (2012). *Bilişsel dilbilim açısından duyguların dili*. Ankara: Çizgi Kitabevi. <https://surl.li/accktj>

Tiwari, A. K., Caglayan, K., Hoat, T. X., Subhi, A. A., Nejat, N., & Reddy, G. (2023). *Phytoplasma Diseases of Major Crops, Trees, and Weeds*. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/C2021-0-00254-6>

М.К. Ахметова¹, А.А. Данияр^{2*}

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

^{2*}*Международный университет Астана, Астана, Казахстан*

Ассоциативное поле лексемы «адыраспан» в сознании современной казахской молодежи

Аннотация. Слово «адыраспан» – это лексема, занимающая особое место в традициях и верованиях казахского народа. Оно имеет не только значение растения, но и символическое, ритуальное и лечебное значение. Цель исследования – определить, с какими ассоциациями связан концепт «адыраспан» в языковом сознании современных казахских молодых людей, а также описать его семантическое, культурное и когнитивное содержание. Объект исследования – реакции казахской молодежи в возрасте 17-25 лет на слово «адыраспан» (634 ответа). Мы сравнили представления, образы и ассоциации молодежи с этим словом, выявив особенности их языкового сознания и этнокультурного восприятия. Через особенности представлений, оценок и способов применения данного растения прослеживаются мировоззрение, традиции и языковое сознание молодежи. Понятие «адыраспан» исследуется через этнокультурные коды, магики-медицинские концепты и языковые ассоциации. Актуальность статьи определяется выявлением отражения растения адыраспан, широко представленного в быте и традиционных верованиях казахского народа, в языковом сознании современной молодежи. В этнолингвистике и этнопсихоллингвистике особенности познания мира определяются средствами языкового выражения и культурными когнитивными моделями. Результаты исследования позволяют выявить особенности современного восприятия традиционных лексем и их место в культурном коде в рамках казахской этнолингвистики и психоллингвистики.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, ассоциация, этнокультурный код, верования, стимул-слово.

М.К. Akhmetova¹, A.A. Daniyar^{2*}

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

^{2*}*Astana International University, Astana, Kazakhstan*

Associative field of lexeme “Adyraspan” in the worldview of contemporary Kazakh youth

Abstract. The word “adyraspan” is a lexeme that holds a special place in Kazakh traditions and beliefs. It is not only understood as a plant but also carries symbolic, ritual, and healing meanings. The aim of this study is to identify the associations connected with the concept of “adyraspan” in the linguistic consciousness of contemporary Kazakh youth, and to describe its semantic, cultural, and cognitive dimensions. The object of the research is the reactions of Kazakh youth aged 17-25 to the word “adyraspan” (634 responses). The representations, images, and associations related to this word among young people were compared, highlighting the specific features of their linguistic consciousness and ethnocultural

perception. Through the peculiarities of imagination, evaluation, and usage of this plant, the worldview, traditions, and linguistic awareness of the youth become apparent. The concept of “adyraspan” is examined through ethnocultural codes, magical-medical notions, and linguistic associations. The relevance of the article is recognized through the identification of the representation of adyrapsan (*Peganum harmala*), which has held a significant place in the everyday life and traditional beliefs of the Kazakh people, in the linguistic consciousness of modern youth. In ethnolinguistics and ethnopsycholinguistics, the peculiarities of world perception are revealed through linguistic means of representation and cultural cognitive models. The findings of the study contribute to understanding how traditional lexemes are perceived in modern contexts and their role within the cultural code in Kazakh ethnolinguistics and psycholinguistics.

Keywords: concept, linguistic consciousness, association, ethnocultural code, beliefs, stimulus word.

References

- Ahmet'yanov, R. G. (1978). *Sravnitel'noe issledovanie tatarskogo i chuvashskogo yazykov* [Comparative study of Tatar and Chuvash languages]. Moscow: Nauka. [in Russian]
- Bekmagambetov, Sh. (1999). *Tildik tanyim negizderi zhane tildik simvoldar* [Fundamentals of linguistic cognition and language symbols]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Zhirenov, S. A., & Kul'manova, Z. B. (2019). Adamzat dunietyanymyndagy «tildik sana» men «dini sanany» reprezentatsiyasy [Representation of “linguistic consciousness” and “religious consciousness” in the human worldview]. *Bulletin of KazNU. Philology Series*, 179(3), 67–73. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336> [in Kazakh]
- Zhubaeva, O. K. (2002). *Kemengerulynyn tiltanyndyk murasy men lingvistikalik tuzhyrymdamalary* [Linguistic heritage and linguistic concepts of Kemengeruly] (Candidate thesis). Almaty. [in Kazakh]
- Kazak sozdigi. (2013). *Kazak tilinin birtomdyk ylken tusindirme sozdigi* [Kazakh dictionary: A single-volume explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daur. [in Kazakh]
- Shadkam, Z., & Tokenova, A. T. (2019). Kazak-tyrik tili men madenietinde keibir emdik osimdikterdin koldanu ayasy [The scope of application of some medicinal plants in the Kazakh-Turkish language and culture]. *Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series*, 2(89), 148–156. <https://doi.org/10.26577/jos.v89i2.1391> [in Kazakh]
- Akhmetova, M. K., Zhanzhigitov, S. Kh., Alpysbayeva, A. Y., Sarekenova, K. K., Bibekov, K., & Abitzhanova, Z. (2025). The representation of ethnocultural names in the linguistic consciousness of Kazakh youth. *International Journal of Society, Culture & Language*, 1–13. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2025.2056961.3990>
- Akramova, G. (2024). Medicinal properties of “*Péganum hármala*” plant. *BIO Web of Conferences*, 93, 02018. EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20249302018>
- Anvari, H. (2002). *Farhang-e bozorg-e sokhan* (Vol. 1). Tehran: Sokhan. [in Persian]
- El.kz aqparattiq portaly. (2012). https://el.kz/content-3660_2906/
- Hacizade, N. (2012). *Bilişsel dilbilim açısından duyguların dili*. Ankara: Çizgi Kitabevi. <https://surl.li/accktj> [in Turkish]
- Tiwari, A. K., Caglayan, K., Hoat, T. X., et al. (2023). *Phytoplasma diseases of major crops, trees, and weeds*. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/C2021-0-00254-6>

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова Маржан Какимовна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Данияр Әлия Ахмедияқызы – PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

Ахметова Маржан Какимовна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Данияр Алиа Ахмедияновна – PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, Астана, Казахстан. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

Akhmetova Marzhan Kakimovna – Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Daniyar Aliya Ahmediyakyzy – PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).